

В.О.Соболь
Донецький університет

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ЯК ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО БАРОКО

Літопис козацького канцеляриста Самійла Васильовича Величка - найбільший за обсягом історичний твір свого часу, надрукований у Києві 1848-1864 рр. Унікальність цього наймонументальнішого твору історико-мемуарної прози XVII-XVIII ст. полягає в тому, що це не тільки літопис (так умовно назвали його перші видавці), а й історичний, публіцистичний і художній твір. Разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки, "Історією Русів" Величків твір входить у корпус козацької історіографії, авторами якої є літописці-вчені, вихованці Києво-Могилянської академії, представники знаменитого "стану військових канцеляристів", який, за оцінкою М.Грушевського, прийшов "на зміну духовних представників київської схоластики першої половини XVIII ст. та загальноросійських ухилів її епігонів другої половини: він підготував національне українське відродження XIX століття" [3, с.216].

М.Грушевський заперечував проти включення пам'яток української історіографії до загальної суми творів київської схоластичної літератури і ще раз наголошував, що неуха до козацьких літописів - причина багатьох неточностей і прогалин у наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX ст."Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль - це річ загальноновизнана. Але як підготувала все це "література канцеляристів" XVIII ст., в яких формах, якими шляхами вона влилася до нього, яким чином вона сама утворилась і виробила ці аспекти - в цьому ще багато незрозумілого, що вимагає дослідження із самих низів - з рукописного матеріалу, і я хотів би про це нагадати" [3, с.223]. Окреслені М.Грушевським проблеми і сьогодні не з'ясовані як щодо козацьких літописів загалом, так і щодо Літопису Самійла Величка - твору, котрий порівняно з творами Самовидця та Грабянки дослідник назвав "незрівняно більш художнім" [3, с.220].

Саме М.Грушевський уперше заперечив традиційну, сформовану ще в 30-х роках думку про Літопис Величка як твір козацько-старшинський, осмислив причини, через які твір довгий час залишався маловідомим: "Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла такою мірою задовольнити читача зі старшинського кола і залишилася без поширення протягом усього століття чи не тому, що автор мав на меті прославити, на шкоду городовому козацтву, Запорізьку Січ як охоронця справжніх козацьких переказів, а можливо, й через інші обставини, наприклад, великий обсяг твору, можливо, його дефектність" [3, с.220].

Літопис Самійла Величка дійшов до нас не повністю: є в ньому дефекти на початку, в середині (1649-1652 рр.) і в кінці. Прогалину (відсутність кінця першої, другої, третьої, четвертої та п'ятої частин першого тому) видавці заповнили матеріалом з другого твору Величка - "Космографії", яку він продиктував, уже осліпнувши на схилі літ. Двох аркушів бракує в другому томі, а третій том, як вважають дослідники, залишився незавершеним. Свій Літопис Величко довів до 1700 р., але в переліку подій автор згадує й пізніші роки (наприклад, 1723 р.), у третьому томі згадуються події 1700-1720 рр. Літописець також обіцяє розповісти і про події, що супроводжували відлучення його від служби в генеральній канцелярії. Більшість вчених вважає, що сталося це наприкінці 1708 р., коли був страчений Кочубей. Але історик М.Марченко вважав цю причину непереконливою: на його думку, Самійло Величко потрапив у немилість у зв'язку із Мазепою, за гетьманування якого був писарем. Однак до діяльності Мазепи Величко не мав безпосереднього відношення, бо тоді з літописцем розправились б значно жорстокіше [13, с.74]. Був надрукований Величків твір за списком Погодіна, придбаним у відомого збирача рукописів Лаптева. Під час друку був відшуканий ще один, пізніший список - у бібліотеці М.О.Судієнка, придбаний останнім від нащадків Г.Полетики. Саме в цьому списку дослідниками й були відшукані певні місця, яких не вистачало в основному списку. Перша спроба відновлення загубленої частини твору Величка здійснена П.Г.Клепацьким у праці "Літопис Самійла Величка" (Полтава, 1926).

Сам Величко поділив свій твір на три томи; кожен з яких має окремий заголовок. До першого і другого томів знаходимо цікаві передмови, де Самійло Величко, на думку Д.Чижевського, розвиває "деякі основи свого історичного світогляду та своєї історичної методології" [18, с.302]. З'ясування специфіки останнього має надзвичайну вагу і позначене труднощами, які стоять перед дослідниками твору. Більшість із них солідарна в тому, що своєрідність Літопису Величка зумовлена передусім тим, що автор був літописцем-ученим. "З Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську, німецьку. Але літопис його має надто компіля-

тивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко позаносив до свого літопису. Їх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням", - зазначив Д.Багалій [2, с.67]. Ще раніше В.Іконников дійшов висновку, що Величко, з одного боку, літописець-компілятор, а з другого - автор ученого твору, вченої праці [8, с.1589]. Повістяр-мемуарист Самійло Величко був вихованцем Києво-Могилянської академії. Отож, пишучи свій твір, він намагався дотримуватися основних засад, викладених в академічних, зразкових для його часу "Поетиці" та "Риториці" Ф.Прокоповича.

Висуваючи проблему, Ф.Прокопович стверджував, що справжній історик мусить уникати трьох небезпек: незнання, захоплення (або пристрасті) та легковажності [16, с.339]. Величко намагався дотримуватися й інших вимог: творити, не розраховуючи на те, щоб сучасники "тебе хвалили й поважали, а охопивши думкою все століття; писати "для прийдешніх поколінь", щоб про автора колись сказали: "це справді була вільна людина, і її розповідь цілком заслуговувала довіри" [16, с.339]. Твір Величка вийшов друком більш як 100 років після смерті автора, який хоч і не розраховував на те, що твір таки дійде до читача (у той час надрукувати його було практично неможливо, поширити в копіях - дуже важко, адже він величезний), але постійно до нього звертався в передмовах і в самому Літописі, дбав про свого "читальника", мовби даруючи йому у винагороду за терп'яче засвоєння надзвичайно складного документального матеріалу ще й цікаві вставні новели, поетичні оповідання, яскраві характеристики, описи природи, котрі своєрідно розцвічують повістунання. "Красномовство - це головна риса Величчиного літопису, його стилю, його викладення, його мови. У Величка красномовства й риторики безмірно більше, ніж в інших козацьких літописців. Це характерно, бо з нього, як ми знаємо, не була духовна особа" [1, с.59].

Наявність або домінанту художнього начала у творі простежують усі дослідники, але не завжди трактують це як перевагу літопису. Так, В.Іконников вважав красномовство Величка недоліком: "У зв'язку з цим виклад відомої події, досить короткої у Самовидця і навіть Гр'ябки, розвивається в поширений опис, котрий не завжди узгоджується з істиною, що пояснюється тенденцією автора її "висловити", тобто викласти пишномовно або живописно. Така його розповідь про смерть Чаплинського, на невірність якого вказував ще Максимович" [8, с.1591]. Отже, Величко лише в загальних рисах дотримується ренесансно-класицистичних принципів, в першу чергу це стосується композиції, причинно-наслідкового зв'язку подій, чіткого усвідомлення явищ першорядного значення і менш важливих (як того й вимагають положення теорії). У поетиці та стилістиці Літопису, у засобах творення образів, у манері інтерпретації події знаходимо розмаїття прикмет

бароко - "вишуканого, надмірного й роздутого поетичного стилю", уникати якої в історичному творі настійно вимагав Ф.Прокопович. У бароковому стилі віднайшов літописець можливості для відповідного художнього відображення складного й суперечливого історичного процесу, зітканого з антиномічних подій, суперечливих фактів. Величку вдається майже постійно тримати читача в своєрідній напрузі - як почуттєвій, так і інтелектуальній, вражаючи його багатоплановістю зображуваного, епічним розмахом подій, мозаїчністю, універсальністю. Мова, стиль Літопису С.Величка по-бароковому строкаті, неоднорідні. Такою мовою, на думку дослідників [19, с.19] у той час не розмовляв ніхто. Стиль твору, як підкреслив Д.Чижевський, "досить сильно змінюється залежно від предмету його трактування: можна говорити про різні шари його стилю - "високий" стиль, що нагадує стиль української барокової проповіді, зустрічаємо в промовах, в патетичних місцях Літопису; там, де Величко висловлює власні погляди, стиль далеко простіший; ще простіший, але й поетичніший там, де Величко подає описи подій" [18, с.303].

Аналіз стильових особливостей Літопису Самійла Величка наводить на думку, що перед нами - нова для тогочасного письменства літературна форма, в якій складно поєдналися ознаки твору і публіцистичного, і історичного, і художнього з вишуканими містифікаціями, багатством автентичних документів і вмілою під них стилізацією, перлинами гумору й сатири, блискучими характеристиками. З погляду літературної естетики, як підкреслив М.Грушевський, виняткової уваги історика літератури заслуговує саме друга частина - "Повіствования літописная" [3, с.220-221]. Грандіозну конструкцію Хмельниччини, "конструкцію більш літературну, аніж історичну" [17, с.331-332], І.Франко характеризував як основну заслугу творів козацьких літописців. Чи не в першу чергу це положення адресоване творові Самійла Величка - його порівняно з літописами Самовидця та Грабянки М.Грушевський називав "незрівнянно більш художньою повістю" [3, с.220]. Д.Чижевський, мовби продовжуючи сказане, зауважив, що Величків твір більшою мірою, ніж, наприклад, літопис Григорія Грабянки, претендує на заміну оригінального українського повістярства, яке мало розвинулося в Україні за часів бароко [18, с.304]. Зародки повісті, зокрема історичної вбачав у Літописі Величка і М.Возняк [2, с.348], а Валерій Шевчук зауважив, що унікальна праця канцеляриста війська Запорізького дає матеріал для вивчення стародавнього українського оповідання [19, с.320]. Епічний розмах у змалюванні народного лихоліття у Величковому творі аналізував О.Мишанич і порушив проблему близькості цієї пам'ятки до усної народної творчості [14, с.320]. Про народну творчість як одне із джерел Величкового Літопису говорили Я.Дзира [4, с.198-223] та Крекотень [11, с.110-111], хоч належним чином зазначений аспект проблеми ще не до-

сліджений, у той час як вага його надзвичайна. Адже "у фольклорі цієї доби яскраво відображено всі ознаки української державності "народу козаків", всі живі атрибути української нації, які в ХІХ ст. були під загрозою внаслідок колонізаторської політики російського царату, а перед тим - польської шляхти [4, с.163].

Серед творів української історіографічної прози, які прийняли естетичну модель бароко, найбільшою мірою пощастило останнім часом літопису Григорія Грабянки - дослідженню цієї пам'ятки присвячено дисертацію та цикл статей Ю.Луценка. На часі дослідження твору Величка як явища українського літературного бароко, яке, маючи на меті з'ясування системи цінностей цього унікального твору, передбачає (крім зазначених вище) осмислення ряду проблем. Спробуємо окреслити найважливіші з них:

- джерела Літопису Самійла Величка;
- давньоруські тенденції стилю твору;
- барокова образність Літопису;
- біблійні мотиви у Літописі Самійла Величка.

Джерельний матеріал твору надзвичайно великий і різноплановий. Вражає передусім величезна кількість документального матеріалу: літописець наводить повні тексти урядових і приватних листів, акти, універсали, топографічні описи, грамоти, реєстри. Але значна кількість документів, як відомо [9, с.420], є домислом автора: Величко робить спроби критикувати свої джерела, але помилки неминучі. Джерелами для автора послужили і літературні твори різних жанрів і авторів, щоденники історіографів, особисті враження. Чимало текстів є літературними містифікаціями, повтореними в традиціях бароко [11, с.110]. Так, Величко використовує твори " трьох Самійлів": польського (Самійла Твардовського), німецького (Самійла Пуфендорфа), українського (Самійла Зорки), українські народні перекази, легенди, думи, пісні, приказки, прислів'я. Виняткової уваги заслуговують думи, на споріднення яких із козацькими літописами вказував Ф.Колесса [10, с.83].

Історична поема польського історика і поета С.Твардовського "Війна громадянська" постає у творі Величка одним з основних літературних джерел, до якого, як вважає Я.Дзира, літописець звертається для більш яскравого й емоційного відображення історичних подій [4, с.203]. З дослідником важко погодитись, оскільки вказана ним причина - тільки одна з багатьох, котрі змусили Величка звернутись як до твору С.Твардовського, так і до праці С.Пуфендорфа "Вступ до європейської історії", виданої російською мовою у Петербурзі 1718 р. Самійло Величко звернувся до іноземних джерел передусім тому, що, як він сам докоряв у передмові своїм попередникам-

співвітчизникам, "барзо щуплі і короткі" козацькі "реєстрики" не давали достатнього матеріалу для створення фундаментальної праці з історії України. "Істинний Малої Росії син і слуга", як сам себе називає Величко, намагається об'єктивно змаповати козацькі війни, показати, скільки горя, спустошень зазнала його рідна земля і народ у боротьбі за свою незалежність. Незважаючи на те, що джерела, як історичні, так і літературні, досить широко досліджувалися (праці Д.Багалія, П.Клепацького, В.Петрикевича та ін.), і досі не до кінця з'ясованим залишається питання про третього Самійла - Самійла Зорку, записки якого, або діаріуш, сам літописець подає як одне з основних джерел твору. У літописах Самовидця, у працях Соловйова, написаних за архівними документами, у творах М.Костомарова ім'я Зорки не зустрічається. Скептично до записок Зорки поставилися й такі вчені, як М.Грушевський, І.Франко, І.Крип'якевич, В.Іконников, М.Петровський. Останній писав: "...Величко вкладає думки й погляди опозиційного Москві панства свого часу або в написані самим ним універсали, буцімто Богдана Хмельницького, або в промову видуманого секретаря Б.Хмельницького - Самійла Зорки, радіє (між рядків) невдачам Москви" [15, с.83].

Студії М.Петровського з цього питання Я.Дзира вважав найдокладнішими, водночас він вніс суттєве доповнення, яке нам видається переконливим: "Очевидно, діаріуш С.Зірки - вигадка не самого Величка, а когось із його сучасників чи попередників" [4, с.205]. Таким висновком передувала гостра наукова полеміка з тими вченими, котрі визнавали автентичність записок Зорки - це М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, О.Левицький, О.Лазаревський, Д.Багалій, П.Клепацький та ін. Винятковий інтерес серед розвідок цих дослідників становить спроба П.Клепацького відновити текст діаріушу С.Зорки, тобто виписати з твору Самійла Величка той матеріал, який, на його думку, належав Самійлові Зорці. Надзвичайну складність такої праці предбачав В.Іконников: "...Якщо Величко користувався Зоркою, то так спотворив його на потребу літературним примхам ("виразності"), що виділити джерело з його передачі немає змоги" [8, с.596]. В.Іконников зауважив, що вибір джерел Самійлом Величком (як історичних, так і літературних) відзначається нерозбірливістю, а думка Д.Багалія щодо глибокого вивчення джерел [1, с.59] і сьогодні залишається актуальною. Джерелам літературним, на нашу думку, приділено меншу уваги, ніж джерелам фольклорним, історичним. Твір Величка можна вважати своєрідною збіркою літературних творів різних авторів - польських і українських. Так, у другому томі знаходимо досить розлогий уривок зі "Скарбниці" І.Галатовського - про суперечку автора з єзуїтом Пекарським. Зі "Скарбниці" Величко запозичив і звістку про чудо в Єлецькому монастирі, коли йшла війна українців з турками, які здобували тоді Львів, Броди. Д.Багалій звер-

нув увагу на те, що Величко не просто подав цю звістку; а додав до неї власне судження: Галичину та Волинь треба називати Малою Росією [1, с.59]. Через брак довідкового матеріалу про облогу Чигирини турками Самійло Величко навів у своєму творі уривки з поеми, написаної польською мовою. Широко використав Величко епітафії (епітафію на могилі Брюховецького, епітафію Барановича на смерть митрополита Нелюбовича-Тукальського), сатири (напр., сатиричні вірші проти Самойловича), панеїрики (панеїрик С.Полоцького з його книги "Вечера духовная" та ін). Використав літописець і пристосований до українських подій переказ одного з розділів відомої поеми Торквато Тассо "Звільнений Єрусалим". На основі четвертої пісні поеми Величко написав своє оповідання про сатирів і чортів, в якому прочитуються обставини чигиринських походів 1677-1678 рр. Знав Самійло Величко і літературні твори російських авторів, що мали відношення до історії України (твори Каріона Істоміна), не чужою була для літописця і практика римських істориків, на що звернули увагу М.Возняк [2, с.348] і Д.Чижевський [18, с.303], а Я.Дзира уточнив, що Величко, "як Лівій, Тацит, Цезар, в уста історичних осіб вкладає високі зразки промов" [4, с.203]. Таким чином, і сьогодні не втратило сили твердження Д.Багалія: "Питання про джерела для Величчиного літопису - це головне питання щодо цього Літопису" [1, с.57].

Про давньоруські тенденції стилю Літопису Самійла Величка чи не першим писав М.Драгоманов, який 1870 р. у рецензії на книгу І.Прижова "Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век" підкреслив, що літописи Київського періоду є прямими родоначальниками "тих хронік-мемуарів, які велись у козацькі часи" [7, с.17]. Більш ґрунтовно цю проблему вчений не розробляв, побіжно торкались її й інші дослідники. Так, Д.Багалій, відзначаючи, що Величко хотів дати правдиву козацьку історію у своєму творі, і коли сам помилявся, то це залежало від помилок у тих джерелах, котрими він користувався, писав: "Він удається до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису, - той теж звертався із таким проханням до свого читача" [1, с.55]. Іншого плану суголосність у напрямі "літописець - читач" відзначає О.Мишанич: "Немов повторюючи староруських авторів, Величко наголошує на тому, яке велике значення має "чтеніє книжное" і, зокрема, знання рідної історії, що порівнюється з ліками від усякої туги і скорботи [9, с.418]. Міркування про стишові особливості Літопису, різні шари його стилю знаходимо лише у Д.Чижевського, який доводить, що ця різноманітність стилю "нагадує старі українські літописи. Так само, як старі українські літописи є якимись збірками, енциклопедіями старої (великою мірою втраченої) літератури, так само є і в Величка: він подає тут численні вірші відомих - І.Величковського та невідомих поетів, здебільшого історичні та політичні, він наводить ла-

неґрики та надгробні написи (епітафії) тощо" [18, с.303]. Окреслений напрям дослідження, на нашу думку, заслуговує на більш певну увагу. Твердження юного М.Зерова про те, що "козацькі літописи" майже нічого спільного з традиційними літописами не мають [6], сьогодні видаються дещо поспішними. Водночас було б помилкою відносити твір Самійла Величка до літопису в традиційному розуміння цього поняття, оскільки порівняно з давньоруськими літописами зміст його значно ширший і глибший, а форма набагато складніша і неоднозначніша. Перед нами - найзагадковіший твір української барокової історіографії, який не можна міряти сучасними науковими мірками. Дослідження барокової поетики твору Величка передбачає осмислення його на різних рівнях, один із яких - біблійна образність. Літопис Величка насичений зіставленнями, порівняннями з біблійними образами, прислів'ями та приказками книжного походження, джерелом яких є Біблія та інші церковні книги. У творі ми знаходимо переосмислення евангелської легенди про сліпців, яким Ісус повернув зір, легенди про Каїна і Авеля, Йосипа та його братів, суд Соломона, Содом і Гоморру, Вавілонську вежу та ін. Завдяки біблійній образності надзвичайної сили набувають оповідання Величка про руйну Правобережної України, які дослідники одноставно відносять до найкращих сторінок твору. У стилі біблійних пророків, як підкреслив Д.Дорошенко [5, с.92], оплакує літописець трагічний кінець боротьби за Чигирин, зруйнування якого стало мовби символом загибелі Правобережної України: "...Паде, паде красная Козацкая Украина тогбочная, аки древній оній Вавилонь, градъ великій" [12, с.8].

Як і в усіх козацьких літописах, у творі Самійла Величка центральною постаттю є Богдан Хмельницький. Автор порівнює його не лише з Олександром Македонським, староруським Одноцарем, славетним Скандербегом, а й з біблійним Мойсеєм: "Посла имь яко Мойсея разумь, чрезъ которій би возмогль отъ тяжкого ига Лядского волпній Малоросійській народъ освободити, и въ вождельнуную паки приоблекти свободу" [12, с.31].

В.Шевчук пояснив Величкове звернення до біблійної образності тим, що автор дбав "про свідчення, які б виявили в ньому переконаного християнина" [19, с.15], йдеться про етичні норми Середньовіччя. Більш переконливими нам видаються судження Д.Багалія: завдання автора не релігійні, а "патріотичні й національні, він стоїть на ґрунті національної самосвідомості українського, або, як він каже, козацько-малоросійського народу; щоб нагадати про них своїм сучасникам, щоб вони не залишилися забути" [1, с.55].

Біблійні образи озвучують патріотичні, гуманістичні, національні мотиви твору, сприяють осмисленню вітчизняної історії у контексті світової. Біблійна образність (поряд із джерелознавчим матеріалом, усною традицією) дає багатий матеріал для з'ясування своєрідності барокової

поетики Літопису Самійла Величка, більш досконале вивчення якої на часі.

1. Багалій Д. Нарис української історіографії. К., 1925, Вип. 2.
2. Возняк М. Історія українського письменства. Львів, 1922.
3. Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII века // Известия АН СССР: Отделение общественных наук. М., 1934. N 3.
4. Дзира Я.І. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1971.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. К., 1991, Т. 2.
6. Луценко Ю. Літопис Г.Грабянки в працях доживотневих дослідників // Рад. літературознавство. 1988. N 8.
7. Драгоманов М. Вибране. К., 1991.
8. Иконников В.С. Опыт русской историографии. К., 1908. Т.2. Кн.2.
9. Історія української літератури: У 8 т. К., 1967, Т.1.
10. Колесса Ф. Українська народна словесність: Загальний огляд з вибір творів. Львів, 1938.
11. Крекотень В. Сказання про війни козацькі та його автор // Київ. 1986. N 10.
12. Лїтопись Самоила Величка. К., 1851. Т.2.
13. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). К., 1959.
14. Мишанич О.В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. К., 1980.
15. Петровський М.Н. Нариси з історії України. К., 1940.
16. Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. К., 1979. Т.1.
17. Франко І. Зібрання творів: У 50 т.
18. Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956.
19. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко Самійло. Літопис. К., 1991, Т.1.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.93

Summary

In the present article for the first time the most mysterious and the biggest work of historiographic prose of the XVII - XVIII centuries the Annals of Samoil Velychko was framed into the context of the Ukrainian literary barocco. The investigation of Velychko's Annals as a phenomenon of the Ukrainian barocco, entails a deeper consideration of the following aspects: the sources of the work, old Russian tendencies of the style of the Annals, the Bible motives in the annals, etc.